

UOT 94(479.24)

RƏNA ƏSƏDOVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Tarix İnstitutu,

Azərbaycan Universiteti

ORCID kod: 0000-0002-0310-6201

rena-beyler@gmail.com

CƏBRAYIL (KARYAGIN) QƏZASININ RUSİYA İMPERİYASININ İNZİBATİ QURULUŞUNDA YERİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/114/84-90>

Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyasına birləşdirildikdən sonrakı onilliklərində regionun idarəçilik sistemində, inzibati quruluşunda ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər nəticəsində xanlığın cənub bölgəsi olan Cəbrayıl mahalı öncə Qarabağ əyalətinin, sonra da Şuşa qəzasının tərkibinə daxil edildi. 1874-cü ildə isə Yelizavetpol quberniyası tərkibində ayrıca qəzaya çevrildi və sonrakı dövrdə 3 sahəyə bölündü. Təqdim edilən məqalədə Cəbrayıl (Karyagin) qəzasına aid yaşayış məntəqələri, əhalisinin sayında və etnik tərkibində baş vermiş dəyişikliklər araşdırılmış, onun doğurduğu nəticələr təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Cəbrayıl mahalı, Karyagin qəzası, inzibati quruluş, qəza və sahələrin yaradılması, kənd cəmiyyəti, yaşayış məntəqələri.

Giriş. XIX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın şimal hissəsi, o cümlədən Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyasına birləşdirildikdən sonrakı onilliklərdə bu regionda, o cümlədən onun cənub bölgəsi olan Cəbrayıl mahalının (qəzasının) idarəçilik sistemində, ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında çox önəmli dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər yerli azərbaycanlı əhalinin gündəlik həyatına, xüsusən də etno-demoqrafik proseslərə güclü təsir göstərdi. Təqdim edilən məqalədə Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında inzibati dəyişikliklərin XIX əsrin son – XX əsrin ilk onilliklərində mövcud yaşayış məntəqələri, əhalisinin sayında və etnik tərkibində baş vermiş dəyişikliklər haqqında bilgi verilməsi, onun doğurduğu nəticələrin təhlil olunması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Cəbrayıl bölgəsi Qarabağ xanlığının cənub hissəsində yerləşirdi və xanlığın bir hissəsi kimi 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsinə əsasən Rusiyaya birləşdirildi. **1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edilib əyalətə çevrildi**, Cəbrayıl bölgəsi də həmin əyalətin tərkibində *nahiyə (sahə)* statusu aldı. **1840-cı il aprel 10-da** çar I Nikolayın imzaladığı qanunla Cənubi Qafqazda yeni inzibati-ərazi bölgü tətbiq edildi. Bu inzibati bölgüyə əsasən Qarabağ əyaləti ləğv edilib **Şuşa qəzasına** çevrildi, Cəbrayıl nahiyyəsi həmin qəzanın tərkibində saxlandı və onunla birlikdə yeni yaradılan **Xəzər vilayətinə** daxil edildi [7, c.238]. Çar I Nikolayın **14 dekabr 1846-cı il tarixli** fərmanı ilə Cənubi Qafqazda yeni inzibati bölgü tətbiq edildi, Xəzər vilayəti əsasında **Şamaxı quberniyası** yaradıldı. Cəbrayıl nahiyyəsi də Şuşa qəzasının bir hissəsi kimi bu quberniyanın [6, c.647] tərkibinə qatıldı.

Cəbrayıl nahiyyəsi ilə bağlı növbəti inzibati dəyişiklik 21 il keçdikdən sonra gerçəkləşdirildi. **1867-ci il dekabrın 9-da** çar II Aleksandrın verdiyi fərmanla **Yelizavetpol (Gəncə – R.Ə.) quberniyası** yaradıldı və 5 qəza, o cümlədən Şuşa qəzası onun tərkibinə daxil edildi. Həmin fərmanla qəzaların nahiyyələrə bölgüsü ləğv edildi, əvəzində həmin ərazilər üzrə ayrıca polis pristavlıqları yaradıldı [11, c.383]. Cəbrayıl nahiyyəsi də bu fərmanla Şuşa qəzası tərkibində polis pristavlığına çevrildi.

Əsas hissə. Rusiya çarı II Aleksandrın imzaladığı **3 noyabr 1874-cü il tarixli qanun üzrə** Yelizavetpol (Gəncə – R.Ə.) quberniyasının tərkibindəki Şuşa qəzasının 3 yerə bölünməsi əsasında: **Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları**, Nuxa qəzasının 2 yerə bölünməsi nəticəsində **Nuxa və Ərəş qəzaları** yaradıldı [12, c.353]. Beləcə, Yelizavetpol quberniyası 8 qəzadan ibarət oldu ki, bu bölgü Rusiya imperiyasının süqutuna kimi dəyişilməz qaldı. Cəbrayıl qəzasının inzibati mərkəzi olan Cəbrayıl məntəqəsi Yelizavetpol (Gəncə – R.Ə.) quberniyasının mərkəzi olan Gəncə şəhərindən 258,5 verst məsafədə yerləşirdi.

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçı A.Ş.Milmanın XIX – XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanın inzibati-siyasi quruluşuna həsr olunmuş əsərində Cəbrayıl, Cavanşir və Ərəş qəzalarının 1873-cü ildə yaradılması əks olunmuşdur [9, c.157]. Yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin 4-cü cildində isə Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının 1883-cü ildə yaradılması qeyd edilmişdir [1, IV c., s.165]. Azərbaycan tarixi üzrə ümumi xarakterli dərslik və dərs vəsaitlərində də bu əsərə istinad etməklə yanlış tarix təkrarlanmışdır [2, s.275; 3, s.278].

Cəbrayıl qəzasının adı Rusiya Daxili işlər nazirinin təqdimatı əsasında imperator II Nikolayın **1905-ci il martın 18-də** verdiyi fərmanla dəyişdirilib Karyagin qəzası adlandırıldı, inzibati mərkəzi də Cəbrayıl məntəqəsindən **Qarabulaq kəndinə** köçürüldü. Qarabulaq kəndinin adı isə dəyişdirilib **Karyagino** (indiki Füzuli şəhəri – R.Ə.) adlandırıldı [10, c.189]. Buna səbəb 1805-ci ildə polkovnik P.Karyaginın başçılıq etdiyi rus hərbi dəstəsinin həmin ərazidə Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin qoşunlarının hücumunu dəf etməsinin Rusiya hakimiyyəti tərəfindən 100 illiyinin qeyd edilməsi idi. Lakin Cəbrayıl məntəqəsi XX əsrin ilk onilliklərində bütövlükdə regionun iqtisadi mərkəzi kimi, xüsusən də Qacarlar dövləti ilə sərhəd ticarətinə nəzarət edən mühüm gömrük məntəqəsi kimi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqda davam edirdi.

XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarına aid rəsmi məlumatlara görə Cəbrayıl qəzasının *ərazisi* 2 749 kv.verst və ya 3 128 kv.km, *əhalisi* 22 706 kişi, 18 623 qadın olmaqla, cəmi 41 329 nəfər idi (15, c.600-604). Qəza əhalisinin etnik tərkibində əsas yeri Azərbaycan türkləri tuturdu – 30 638 nəfər (74,1 faiz). Qəzada azərbaycanlılardan əlavə 8 793 nəfər erməni (21,3 faiz), 1 723 nəfər kürd (4,2 faiz) və 175 nəfər rus (0,4 faiz) yaşayırdı.

3 noyabr 1874-cü il tarixli qanuna görə qəza rəisi qubernator tərəfindən təyin edilir və işdən çıxarılırdı. Cəbrayıl qəzasının ilk rəisi ştabs-kapitan M.N.Purtsalidze təyin edilmişdi [5, адрес-календарь, c.43]. Qəza rəisi həm qəzanı idarə edir, həm də polis nəzarətinə rəhbərlik edirdi. Bundan əlavə, yerli vergi və mükəlləfiyyətlərin kargüzarlığı və hesablanması işlərinə rəhbərlik, kəndlərdə ictimai idarəçiliyə nəzarət də ona həvalə edilmişdi [16, c.22].

Qəza rəisinin köməkçisi polis pristavı qəza əhalisi üzərində ictimai asayişə nəzarəti həyata keçirirdi. Lakin tezliklə aydın oldu ki, polis pristavının 1-2 nəfər işçi ilə bütün qəza əhalisi üzərində ictimai nəzarəti həyata keçirməsi mümkün deyildir. Başqa sözlə, qəzaların sahələrə bölünməsi qaydasının ləğv edilməsi, artıq inzibati xərclərdən qurtulmaq üçün həyata keçirilsə də, yəni *ənənəvi üç pilləli inzibati idarənin – quberniya-qəza-sahə* bölgüsündən sahənin çıxarılması özünü doğrultmadı.

Çar III Aleksandrın imzaladığı 10 may 1888-ci il tarixli qanunla qəzaların sahələrə bölünməsi bərpa edildi. Bu qanuna görə Cənubi Qafqazın 5 quberniyasında 37 qəza 125 sahəyə bölündü [8, c.20]. Qəzaların kiçik sahələrə bölünməsi sahə rəislərinə – polis pristavlarına imkan verdi ki, yerli əhalini ciddi nəzarətdə saxlasın, hər hansı üsyankar əhval-ruhiyyənin qarşısını almaq üçün hərəkətə keçsin, həmçinin vergilərin vaxtında və tam şəkildə ödənilməsini təmin etsin.

1886-cı ildə Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz – R.Ə.) diyarında keçirilmiş ailə sayımına aid materiallar 1888-ci ildə nəşr edildiyinə görə, artıq bu dövrdə qəzaların yenidən polis sahələrinə bölünməsi nəzərə alınmışdı. Ona görə də, bu mənbədə **Cəbrayıl qəzasının 3 sahədən ibarət olması** əks olunmuşdur. **Birinci sahəyə** 13 kənd cəmiyyəti, 43 kənd, 2 642 həyət (külfət, ailə) daxil idi. Əhalisinin ümumi sayı 14 026 nəfər, mərkəzi *Bəhmənli* kəndi idi. Sahə pristavı bu kənddə qalırdı. Bəhmənli kəndi qəzanın inzibati mərkəzi olan Cəbrayıl məntəqəsindən 50 verstlik məsafədə idi [14, c.217-218].

İkinci sahəyə 14 kənd cəmiyyəti, 68 kənd, 3 353 həyət (külfət, ailə) daxil idi. Əhalisinin ümumi sayı 18 778 nəfər, mərkəzi *Horadiz* kəndi idi. Horadiz kəndi qəzanın inzibati mərkəzi olan Cəbrayıl məntəqəsindən 23 verstlik məsafədə yerləşirdi. Sahə pristavının olduğu yer bu kənd idi [14, c.218-22-].

Üçüncü sahəyə 13 kənd cəmiyyəti, 57 kənd, 2 770 həyət (külfət, ailə) daxil idi. Bu sahədə əhalinin ümumi sayı 14 107 nəfər, mərkəzi *Cəbrayıl məntəqəsi* idi. Sahə pristavı da, qəza rəisi kimi bu məntəqədə yerləşmişdi [14, c.220-222].

Bütövlükdə isə, 1886-cı il siyahıyaalmasına görə Cəbrayıl qəzasının əhalisi 46 911 nəfər idi. Həmin vaxt qəza üzrə 40 kənd cəmiyyəti, 168 kənd var idi və 8 765 həyət (külfət, ailə) yaşayırdı [14, c.X]. Qəza əhalisinin milli tərkibi aşağıdakı kimi idi: azərbaycanlılar – 6 880 həyət (külfət,

ailə), 19 501 kişi və 14 076 nəfər qadın olmaqla, cəmi 33 577 nəfər və ya ümumi əhalinin 71,5 faizi; ermənilər – 1 504 həyat (külfət, ailə), 6 240 nəfər kişi və 5 428 nəfər qadın olmaqla, cəmi 11 668 nəfər və ya ümumi əhalinin 24,9 faizi; kürdlər – 336 həyat (külfət, ailə), 848 nəfər kişi və 604 nəfər qadın olmaqla, cəmi 1 452 nəfər və ya ümumi əhalinin 3,1 faizi; ruslar – 45 həyat (külfət, ailə), 104 nəfər kişi və 109 nəfər qadın olmaqla, cəmi 213 nəfər və ya ümumi əhalinin 0,5 faizi [14, c.222].

1886-cı ildə keçirilmiş ailə sayımına əsasən Cəbrayıl qəzasında əhalinin sosial tərkibi haqqında da məlumat əldə etmək mümkündür. Həmin mənbəyə görə, 1880-ci illərin ortalarında Cəbrayıl qəzasında 863 nəfər kişi və 645 nəfər qadın olmaqla, cəmi 1 508 nəfər bəy ailəsi üzvü, 115 nəfər kişi və 96 nəfər qadın olmaqla, cəmi 211 nəfər müsəlman ruhani ailəsi üzvü, 231 nəfər erməni keşişi ailəsi üzvü, 37 nəfər tacir yaşayırdı [14, c.222].

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanın inzibati idarəetmə sistemində son istinad nöqtəsi **kənd cəmiyyəti – idarəsi** idi. Kənd cəmiyyəti kəndlilər üzərində nəzarəti həyata keçirməli, ictimai asayışı qorumaq, ən əsası isə vergi və mükəlləfiyyətlərin toplanmasını əksiksiz icra etməli idi. Kənd cəmiyyəti başçısı kənd əhalisinin Rusiya dövlətinə tabeçiliyini daha da möhkəmləndirməli, əhalinin çar mütləqiyyətindən hərtərəfli asılılığını təmin etməli idi. 1865-ci il avqustun 11-də Qafqaz canişini tərəfindən təsdiq edilmiş Tiflis və Kutaisi quberniyalarında *Kənd cəmiyyətləri haqqında əsasnamə* və 1866-cı il avqustun 23-də təsdiq edilmiş Bakı quberniyasında Kənd cəmiyyətləri, onların ictimai idarəsi, dövlət və ictimai mükəlləfiyyətlər haqqında əsasnamə bu məqsədə xidmət edirdi. Sonuncu Əsasnamə 1870-ci ilin aprelində Yelizavetpol (Gəncə -R.Ə.) quberniyasına da şamil edildi [1, IV c., s.167]. Bakı quberniyasında cəmisi 423 və Yelizavetpol quberniyasında 325 kənd cəmiyyəti yaradıldı. 1880-ci illərin ortalarında Cəbrayıl qəzasında 40 kənd cəmiyyəti mövcud idi.

Kənd cəmiyyətinin idarə orqanı kəndlilərin ümumi yığıncağı idi, burada kəndin başçısı kəndxuda seçilirdi. Kəndxudaya kənd üzərində inzibati-polis hüquqları verilirdi. Kənd yığıncaqlarında həmçinin kənd həyatı ilə bağlı bir sıra məsələlərə: ziyankar və pozğun üzlərin kənd icmalarından uzaqlaşdırılması, qəyyum və himayədarların təyin edilməsi və s. işlərə baxa bilərdi. Kənd inzibati orqanlarının seçkili olmasını tətbiq edən çar hökuməti, eyni zamanda, kəndxudanın qubernator tərəfindən, onun köməkçilərinin isə qəza rəisi tərəfindən təsdiq edilməsi tələbini qoymuşdu.

Kənd cəmiyyətləri haqqında əsasnaməyə uyğun olaraq vahid kənd idarəsi yaradıldı. Kənd cəmiyyətini kəndxuda və onun köməkçiləri idarə edirdi. Kənd idarəsinə 25 yaşından yuxarı olan kəndlilər 3 il müddətinə seçilir, onları qubernator təsdiq edirdi. Kəndlilərin yığıncağının kənd məmurlarını seçmək, onları kənd cəmiyyəti üzvlüyündən çıxarmaq, ictimai torpaqlar haqqında sərəncam vermək, dövlət vergilərini qaydaya salmaq hüquqları var idi. Mühüm məsələni həll etmək üçün bütün əhalinin səslərinin 2/3 hissəsi tələb olunurdu [3, s.273-274]. Kənd idarələri qəza və quberniya idarələrinə tabe olub, heç bir müstəqilliyə malik deyildi. Kənd cəmiyyətləri haqqında əsasnaməyə görə bəylər və ağalar kəndin inzibati idarəçiliyindən kənarlaşdırıldılar, həmçinin kəndlilər üzərində polis-məhkəmə hakimiyyətindən məhrum edildilər.

Sonrakı onilliklərdə Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında kənd cəmiyyətlərinin və kəndlərin sayında dəyişikliklər baş verdi. 1910-cu il üçün “Qafqaz təqvimi”nə görə, Karyagin qəzasında 1909-cu il yanvarın 1-nə olan məlumata əsasən **3 sahə, 30 kənd cəmiyyəti və 173 kənd** var idi. Yəni 1880-ci illərin ortaları ilə müqayisədə, 1909-cu ildə kənd cəmiyyətlərinin sayı 40-dan 30-a düşmüş, kəndlərin sayı isə əksinə 168-dən 173-ə qədər artmışdı. Sahələr üzrə kəndlərin və kənd əhalisinin sayında da ciddi dəyişikliklər baş vermişdi.

1909-cu il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, 1-ci sahədə 10 kənd cəmiyyəti və 40 kənd, 2-ci sahədə 10 kənd cəmiyyəti və 61 kənd, 3-cü sahədə 10 kənd cəmiyyəti və 72 kənd mövcud idi.

1909-cu il yanvarın 1-nə olan məlumata görə 1-ci sahədə 7 556 nəfər kişi və 15 122 qadın, cəmi 15 122 nəfər, 2-ci sahədə 18 265 kişi və 12 619 qadın, cəmi 30 884 nəfər, 3-cü sahədə 11 421 kişi və 12 657 qadın, cəmi 24 078 nəfər yaşayırdı. Həmin il qəza üzrə əhalinin ümumi sayı 37 242 nəfər kişi və 32 832 nəfər qadın olmaqla, cəmi 70 074 nəfər idi [13, отд. стат., c.442-443].

1910-cu il üçün “Qafqaz təqvimi”ndəki statistik göstəricilər əsasında [13, ч. 1, отд. стат. с.488] tərtib olunmuş 1 saylı cədvəldə Karyagin qəzasında 1909-cu il yanvarın 1-də kənd cəmiyyətlərinin və kəndlərin sayı, həmçinin həmin kəndlərdə yaşayan əhalinin sayı və milli tərkibi əks olunmuşdur.

Cədvəldəki statistik göstəricilərdən aydın olur ki, 1909-cu ildə Karyagin qəzasının 1-ci sahəsində mövcud olan 42 kənddən 34-də yalnız azərbaycanlılar – 10 793 nəfər, 1 kənddə azərbaycanlılar və ruslar qarışıq olmaqla – 1 389 nəfər, 7 kənddə azərbaycanlılar və ermənilər qarışıq olmaqla – 2 930 nəfər yaşayırdı. 2-ci sahədə mövcud olan 61 kənddən 57-də yalnız azərbaycanlılar – 20 811 nəfər, 13 kənddə yalnız ermənilər – 10 073 nəfər yaşayırdı. 3-cü sahədə 72 kənddən 61-də yalnız azərbaycanlılar – 18 431 nəfər, 10 kənddə isə yalnız ermənilər – 5 647 nəfər yaşayırdı.

Bütövlükdə, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, **1909-cu ildə Karyagin qəzasında 37 242 nəfər kişi və 32 832 nəfər qadın olmaqla, cəmi 70 074 nəfər əhali yaşayırdı.** 1886-cı il siyahıyaalmasına görə Cəbrayıl qəzasının əhalisi 46 911 nəfər olmasını nəzərə alsaq, belə qənaət gəlmək olar ki, keçən 23 il ərzində qəza əhalisinin sayı 23 163 nəfər artmışdı.

1 saylı cədvəl

Karyagin qəzasında 1909-cu ildə sahələr üzrə kənd cəmiyyətlərinin və kəndlərin sayı, əhalisi və milli tərkibi

Kənd cəmiyyətinin adı	Kəndlərin sayı	Kişilər	Qadınlar	Cəmi	Etnik tərkibi
1-ci polis sahəsi	42	7 556	7 556	15 112	
Karyagino	3	654	735	1 389	Az-nlı və rus
Edilli	7	1 378	1 552	2 930	Az-nlı və erm.
Əbdürəhmanbəyli	4	720	823	1 543	Azərbaycanlı
Mahmudlu	6	840	812	1 652	Azərbaycanlı
Qaraxanbəyli	5	688	646	1 334	Azərbaycanlı
Alıxanlı	2	741	694	1 435	Azərbaycanlı
Şahsevən	1	479	287	766	Azərbaycanlı
Bəhmənli	4	642	549	1 191	Azərbaycanlı
Kərimbəyli	2	461	403	864	Azərbaycanlı
Qarğabazar	8	953	1 055	2 008	Azərbaycanlı
2-ci polis sahəsi	60	18 265	12 619	30 884	
Hadrut	6	2 454	1 836	4 290	Erməni
Daqasır	4	1 970	1 390	3 360	Erməni
Banazur	3	1 393	1 030	2 423	Erməni
Qarakollu	10	2 765	1 825	4 590	Azərbaycanlı
Süleymanlı	6	1 235	806	2 041	Azərbaycanlı
Ağalı	10	1 763	1 152	2 915	Azərbaycanlı
Maralyan	4	1 940	1 445	3 385	Azərbaycanlı
Quycaq	8	1 395	938	2 333	Azərbaycanlı
Daşkəsən	4	1 631	1 001	2 632	Azərbaycanlı
3-cü polis sahəsi	71	11 421	12 657	24 078	
Cəbrayıl	10	1 526	1 788	3 314	Azərbaycanlı
Əhmədli	8	726	860	1 586	Azərbaycanlı
Harakül	5	1 287	1 547	2 834	Erməni
Ağcakənd	5	1 257	1 556	2 813	Erməni
Soltanlı	5	915	942	1 857	Azərbaycanlı
Qubatl	10	1 054	1 152	2 206	Azərbaycanlı
Xoca	8	1 331	1 394	2 725	Azərbaycanlı
Mafruzlu	8	1 076	1 247	2 323	Azərbaycanlı
Xanlıq	4	909	824	1 733	Azərbaycanlı
Ağalı	7	1 340	1 347	2 687	Azərbaycanlı
Qəza üzrə cəmi	173	37 242	32 832	70 074	

Nəticə. Rusiya imperiyası hakimiyyətinin Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi inzibati dəyişikliklər müstəmləkə idarəçiliyini təkmilləşdirmək məqsədi güdürdü. Bakı və Yelizavetpol (Gəncə - R.Ə.) quberniyalarının, eləcə də digər yeni inzibati-ərazi vahidlərinin – qəzaların, o cümlədən Cəbrayıl (Karyagin) qəzasının yaradılması inzibati idarəçilikdə irəliyə doğru addım olsa da, bu inzibati dəyişikliklər Azərbaycan torpaqlarının siyasi-inzibati baxımdan bütövlüyünə ciddi xələl gətirdi. Şimali Azərbaycanın ərazisi Qafqazda yeni təsis olunmuş müxtəlif quberniyalar və Dağıstan vilayəti arasında parçalandı. Ayrı-ayrı bölgələrimiz arasında pərakəndəlik məqsədli şəkildə saxlandı.

Inzibati idarəçilikdə yarımçıq və əsaslandırılmamış qərar və fərmanlar sayəsində problemlər qalmaqda davam edirdi. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qəzaların sahələrə bölgüsünün 1867-ci ildə ləğv edilməsi ilə bütün yerli inzibati idarəçilik ciddi çətinliklərlə üzləşdi. Polis hakimiyyətinin qəza rəislərinin əlində toplanması vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı [8, c.26-27]. Bütün qəza mərkəzlərində qəza idarələrinin ştatına polis vəzifələri – şəhər pristavı, onun köməkçisi və s. daxil edilməsi də vəziyyəti düzəltmədi.

Azərbaycan qəzalarında əhalinin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı, eləcə də maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq uğrunda mübarizəsinin daha kəskin xarakter alması, çarizmi inzibati idarəetmədə növbəti addımlar atmağa məcbur etdi. Ölkəmizin hər yerində xalq çıxışları baş verməsi, qaçaq hərəkətinin yayılması, hakimiyyət nümayəndələrini regionun həyəcanlı hissələrində polis nəzarətini gücləndirmək üçün qəza rəislərinə tabe edilən sahələrin yenidən təşkilinə, xüsusi pristavlıqların təsis edilməsinə icazə verildi. Çar hakimiyyət orqanlarına və yerli mülkədarlara qarşı çevrilmiş və güclənməkdə olan kəndli hərəkəti çar hökumətini Cənubi Qafqazda sahələri bərpa etməyə məcbur etdi. Cəbrayıl (Karyagin) qəzasında da 3 belə sahə yaradıldı.

Bütün bu faktlar göstərir ki, XIX yüzilliyin ikinci yarısında və XX əsrin ilk onilliklərində qəza inzibati idarəçiliyinin tərkibi və vəzifələrində ciddi dəyişiklik baş vermədi. Hətta sahələr bərpa edildikdən sonra da, qəza rəisi inzibati-polis idarəsinin başçısı kimi, əsas rol oynamaqda davam edirdi. Yerli inzibati idarə aparatının ən aşağı həlqəsi olan sahənin başçısı – polis pristavı idi. O, sahənin bütün sakinlərini tanımalı, onların siyasi sədaqətinə əmin olmalı, ilkin istintaq aparmalı, xəzinə və yerli mükəlləfiyyətlər üzrə vergilərin toplanmasını izləməli və onlardan bir çoxunu özü toplamalı, kənd idarələrinə göz qoymalı idi.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV c. (XIX əsr). Bakı, Elm, 2007, 504 s. // https://lib.az/users/1/upload/files/Azerbaijan_tarixi_7_cildde%2C_cild_4.pdf (müraciət tarixi – 10.05.2026-cı il).
2. Qəniyev H.Q. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2019, 499 s.
3. Nuriyeva İ.T. Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək). Texniki ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2024, 784 s.

Rus dilində

4. Административное деление губерний, областей и округов Кавказского края // Кавказский календарь на 1913 г. Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1912, отд. статистический, с.108-126.
5. Адрес-календарь // Кавказский календарь на 1877 г., Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1876, с.1-164.
6. Высочайше утвержденное положение о разделении Закавказского края. 14 декабря 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е, отд. 2-е, т.21, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1847, ст.20 701, с.647-648.
7. Высочайше утвержденное учреждение для управления Закавказским краем. 10 апреля 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е, т. 15, отд. 1-е, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1841, ст. 13 368, с.237-261.
8. Евангулов Г.Г. Местная реформа на Кавказе. СПб., Тип. т-ва А.В.Суворина, 1914, 67 с. // <http://elibrary.ru/nodes/47036#mode/inspect/page/32/zoom/6> (дата обращения – 10.05.2026)

9. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления). Баку, Изд-во Азернешр, 1966 <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=330279&rno=80> (дата обращения – 10.05.2026).
10. О переводе уездных учреждений Джебраильского уезда Елисаветпольской губернии, из урочища Джебраил в селении Карабулаг и о переименовании названного селения в селение Карягино и Джебраильского уезда в Карягинский. 18 марта 1905 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е, т. 25, ч. 1, 1905 г., док. №25989, СПб, Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1908, с.189.
11. О преобразовании управления Кавказского и Закавказского края. 9 декабря 1867 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, т. 42, собр. 2, 1867 г., док. №45259, СПб, Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1871, 476 с.; с.382-386.
12. О штатах Главного Управления Наместника Кавказского и административных учреждений Закавказского края // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е, т. 49, ч.2, 1874, док. № 54 010, СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1876, с.353.
13. Распределение населения Закавказья по сельским обществам и народностям // Кавказский календарь на 1910 г. Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1909, отд. статистический, с.462-521.
14. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, Тип. И.Мартirosiанца, 1893 // <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=420127&rno=222&zoom=2> (дата обращения – 10.05.2026).
15. Таблица с показанием пространства, населения и населенности Кавказского края (по официальным сведениям 1873-1876 гг.) и при ней пояснительная записка // Сборник сведений о Кавказе. Т. 4, Тифлис, Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1878.
16. Учреждение управления Кавказского края, т.2, ч.2, СПб., Государственная типография, 1886, 32 с.

РЕНА АСАДОВА

доктор философии по истории, доцент

МЕСТО ДЖЕБРАИЛЬСКОГО (КАРЯГИНСКОГО) УЕЗДА В АДМИНИСТРАТИВНОМ УСТРОЙСТВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

В первые десятилетия после присоединения Карабахского ханства к Российской империи в системе управления и административном устройстве региона произошли серьезные изменения. В результате этих реформ Джебраильский магал, являвшийся южным регионом ханства, сначала вошел в состав Карабахской провинции, а затем Шушинского уезда. В 1874 году он был преобразован в отдельный уезд в составе Елисаветпольской губернии и в последующем периоде разделен на 3 участка. В представленной статье исследованы населенные пункты, относившиеся к Джебраильскому (Карягинскому) уезду, изменения в численности и этническом составе его населения, а также проанализированы их последствия.

Ключевые слова: Джебраильский магал, Карягинский уезд, административное устройство, создание уездов и участков, сельское общество, населенные пункты.

RANA ASADOVA

PhD in History, Associate Professor

THE PLACE OF THE JEBRAIL (KARYAGINO) DISTRICT IN THE ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE RUSSIAN EMPIRE

Serious changes occurred in the management system and administrative structure of the region during the first decades after the annexation of the Karabakh khanate to the Russian Empire. As a

result of these reforms, the Jabrayil mahal, which was the southern region of the khanate, first became part of the Karabakh Province, and later the Shusha district. In 1874, it was transformed into a separate uyezd within the Elizavetpol Governorate and subsequently divided into 3 districts. The presented article examines the settlements belonging to the Jabrayil (Karyagin) district, changes in the size and ethnic composition of its population, and analyzes their consequences.

Keywords: Jabrayil mahal, Karyagin district, administrative structure, creation of districts and areas, rural community, populated areas.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 iyun 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02 oktyabr 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Hacı Həsənov, t.e.d. Qabil Əliyev.
